

Tóth Valéria

Helynévgyűjtemények a névkutatás szolgálatában

1. Abban, hogy köszöntő tanulmányom témájául a helynévgyűjtemények névtudományi hasznosításának kérdését választottam, nem kis szerepe van az ünnepelt munkásságának. Bíró Ferenc tudományos pályájának ugyanis igen értékes szeletét teszik ki azok a munkák, amelyekben a szerző valamely település helyneveinek egybeállítását és a névanyag elemzését, névrendszertani leírását vállalta magára (lásd például Bíró 1999, 2002, illetve Bíró–Kalcsó 2004). Azt, hogy a helynévkutatásnak ez az irányvonala milyen tágabb összefüggésekbe helyezhető, teljes alapossggal áttekintette tudománytörténeti összefoglalásában Hoffmann István (2003), illetve az e munka megjelenését követő 2003 és 2014. közötti időszakra vonatkozóan Hegedűs Attila (2015), ezért erről és egyúttal a helynévgyűjtemények általános jellemzőiről itt nem kívánok szólni. Írásom középpontjában e helyett főképpen az a kérdés áll, hogy milyen módon szolgálhatják a modern kori helynévgyűjtemények a névkutatást. Az itt következő megállapítások a névtárak nagy részére természetesen érvényesek, ám a példáimat egytől egyig a Hajdú-Bihar megye jelenkori és történeti helyneveit közreadó sorozat első darabjaként a közeli jövőben megjelenő *A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei* című kötetből merítettem, s a tudományos hasznosítás szerteágazó lehetőségeit is e munkán — mint a legújabb ilyen céllal készült gyűjteményen — keresztül mutatom be.¹

Aligha lehet kérdéses, hogy a modern kori helynévgyűjtemények több tudományterület számára is jól használható és gazdag forrásanyagot kínálnak: a névtudomány mellett sikerrel forgathatják e munkákat például a történettudomány és a néprajz szakemberei is. De ha a multidiszciplináris felhasználhatóság helyett itt csupán a névkutatás lehetőségeit mérlegeljük, akkor is meglehetősen színes azoknak a tudományos problémaköröknek a palettája, amelyek terén a névtárak mint a kutatás forrásai jó szolgálatot tehetnek. A következőkben ezekből a lehetőségekből villantok fel néhányat. Közülük egyesek a helynevek leíró szempontú vizsgálatában játszhatnak szerepet, míg mások inkább bizonyos névtörténeti kérdések megválaszolását segíthetik. Olyan használati lehetőségek is akadnak továbbá, amelyek pedig — a szinkrón és a

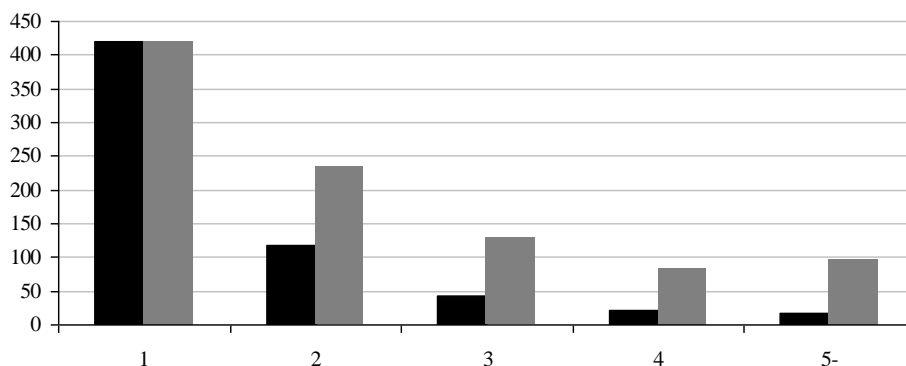
¹ A munka a címben jelzett két járás öt településének (Hajdúdorognak, Hajdúböszörménynek, Téglásnak, Hajdúhadháznak és Bocskai kertnek) a teljes történeti mélységben egybeállított helynévanyagát tartalmazza: a legkorábbi okleveles források adataitól kezdődően a 2010-es években végzett élőnyelvi gyűjtések anyagával bezárólag. A névtárat — a nevek lokális azonosítását segítő — helynévatlasz egészíti ki.

diakrón aspektust bizonyos értelemben keresztező szempontként — a névszociológiai vizsgálatokat gazdagíthatják.

2. Szinkrón, egykorú névanyag vizsgálatakor fontos jellemzője valamely település helynévrendszerének az, hogy milyen névsűrűségi mutatókkal rendelkezik. A helynévsűrűség az egyes településeken ugyanis nagyon eltérő lehet, s ennek alakulásában elsősorban nyelven kívüli tényezők (a település mérete, lakosságának száma, etnikai összetétele, különböző szociológiai és településtörténeti körülmények, a határ földrajzi jellege, a határhasználat módja stb.) játszanak meghatározó szerepet.² A névsűrűségi viszonyok tanulmányozása és az ezt befolyásoló tényezőknek a feltérképezése a leíró helynévkutatás egyik legizgalmasabb feladata, s ehhez a modern kori helynévtárak kitűnő forrásanyagot szolgáltatnak.

A névsűrűséggel közvetlenül összetartozó jelenség a helynévi szinonimitás. Azt az általános benyomásunkat, hogy a helyeknek igen gyakran van egyidejűleg több nevük, konkrét vizsgálatokkal és számadatokkal is igazolhatjuk. Hajdúdorog jelenkori helynévanyaga például a következő összefüggéseket mutatja. A településen több mint 600 objektum visel megközelítőleg ezer nevet. Az egy objektumra eső nevek száma tehát mintegy 1,5 név/objektum. A helyek 68%-a egynevű (ezek zömmel utcák, közterületek, tanyák), a többnevű objektumok (32%) nagy többségét pedig két névváltozattal ismerik a helyi névhasználók (19%). Vannak viszont olyan helyek is, amelyekre egész sor szinonim megnevezést használnak a helybeliek: a Gáti-legelőnek és a Nagy-erdőnek például hat, a Gáti-dűlőnek nyolc, a Magi-fürdőnek kilenc, a Gurbán Laci tanyájának pedig tizenegy variánsát használják Hajdúdorogon. Ez pedig azt is jelenti egyúttal, hogy noha az egy névvel ismert denotátumok száma a településen az összes megnevezett hely kétharmadát teszi ki, az olyan elnevezések, amelyek részt vesznek valamely szinonim viszonyban (azaz amelyek többnevű helyhez kapcsolódnak), magasabb arányt képviselnek (56%), mint azok, amelyek kívül esnek a szinonimitás jelenségén (44%). Ezt az összefüggést szemlélteti az alábbi ábra.

² A névsűrűséget elméletileg a településeknél nagyobb egységek (pl. tájak, régiók) esetében is tanulmányozhatjuk, ám az ezen a szinten nyert értékek gyakran nem különösebben informatívak, és ezért a névkutatás számára kevésbé értékelhetők, mivel e mutatók — éppen az egyes települések névrendszerei között meglévő — nagy különbségeket fedhetnek el.

Az ábrán a fekete oszlopok azt jelzik, hogy hány objektum visel egy, kettő stb. nevet a településen, a szürke oszlopok pedig azt, hogy hány névváltozat kapcsolódik az egy-, két- stb. nevű objektumokhoz.

Nagy különbségek mutatkozhatnak az egyes helynévrendszerek között a tekintetben is, hogy milyen típusú helyek, objektumok kapnak valamely településen (vagy más megközelítéssel: egy-egy névhasználó közösségben) nevet. Ezt persze nyilvánvalóan főképpen nyelven kívüli (földrajzi, település- és gazdálkodástörténeti stb.) faktorok befolyásolják, de hasonló külsődleges körülményekkel jellemezhető települések névrendszerében is feltárhatók e téren eltérések. Ez pedig minden bizonnyal azt jelzi, hogy a valóban lényeges nyelven kívüli tényezők mellett a nyelvi okok is szerepet játszhatnak a helynévrendszerek névfajta szerinti tagoltságában. Míg például Hajdúdorog vagy Hajdúnánás helynévrendszerének a tanyanevek fontos szeletét képezik, ez a névfajta a szomszédos Tégláson kevésbé meghatározó: ez a jellegzetesség elsősorban a földhasználat változásával (a tagosítással és a tanyavilág kialakulásával) van összefüggésben. Abban ugyanakkor, hogy itt, az Alföld közepén egyes településeken a föld enyhébb kiemelkedései is nevet kapnak (akár *hegy*-ként megnevezve őket), míg másutt ezek egyáltalán nem kerülnek bele a névadás hatósugarába, az adott közösség névadói-névhasználói mintái játszhatnak szerepet. E névmodelleket pedig ismétcsak igen sokféle körülmény alakíthatja.

A névmodellek, a névminták a legerőteljesebben (vagy legalábbis a leginkább megragadható módon) a helynevek strukturális felépítését határozzák meg. Az például, hogy valamely névhasználói közösség egy-egy szemantikai jegy, egy-egy névadási motiváció kifejezésére milyen nyelvi (lexikális-morfológiai) eszközkészletet használ fel, elsősorban a névminták függvénye. E tekintetben nemcsak egymástól nagy földrajzi távolságra eső régiók névhasználati szokásai különbözhetnek, hanem közeli települések névrendszerei is, amint erre az utóbbi években Ditrői Eszter több tanulmányában is (2010, 2011, 2012a, 2012b, 2013) igen szemléletesen rávilágított. A modern kori helynévanyag ilyen szempontú vizsgálata akkor lehet igazán eredményes, ha a

nevekben jellemzően előforduló szemantikai kategóriák (mint amilyen a birtoklás vagy a más helyhez való viszony kifejezése) nagy számú névegyedet tanulmányozzuk a lexikális-morfológiai felépítés tekintetében. E téren ugyanis tényleges nyelvi különbségek mutatkozhatnak meg. Az ilyen jelenségek vizsgálata vezethet aztán tágabb összefüggésben a névtani értelemben vett jelenséghatárok és az esetlegesen meglévő névjárások feltérképezéséhez is.

A helynevek strukturális jellemzőinek elemzése persze önmagában véve is fontos területe a helynévkutatásnak. Különösen azok a lehetőségek igen szerteágazóak, amelyek a nevekben előforduló jellegzetes szócsoportok, nyelvi elemek kutatására irányulnak. Ezek körét eleve sokféle szempont alapján határozhatjuk meg: tanulmányozhatjuk például a kérdéses területre jellemző nyelvjárási lexémák helynevekbeli szerepét, de ha a funkcionális aspektust állítjuk előtérbe az elemzendő szócsoport körülhatárolásakor, akkor a figyelmünket a helynevekben speciális szerepet betöltő kategória, a földrajzi köznevek felé érdemes fordítanunk. Ez utóbbi elemcsoport vizsgálatához a modern kori helynevek azért is kínálnak jó kiindulási alapot, mert a mai kor szinkroniájában a helynevekben szereplő földrajzi köznevek funkcionális jellemzői és jelentéstartalma többnyire megbízhatóan és nagy pontossággal feltárható.³ A történeti vizsgálatokat e szómező elemei kapcsán éppen az nehezíti ugyanis meg, hogy a helyjelölő szavak e fontos komponensének (tehát a jelentésének) a meghatározásához az ismereteink megfelelő támpontok híján igencsak hézagosak. De ez a nehézség kevésbé jelentkezik akkor, ha a földrajzi közneveknek egy-egy jellegzetes szemantikai mezőjét (pl. a testrésznévből lett, azzal azonos földrajzi közneveket) kívánjuk teljes problematikájukban feltárni. Az ilyen természetű kutató munkához szintén gazdag forrásanyagot és ezért jó kiindulópontot kínálnak a modern kori helynévgyűjtemények.

3. Arra, hogy az élőnyelvi névanyagot tartalmazó helynévtárak milyen módon segíthetik a történeti helynévkutatást is, az utóbbi időben többen rámutattak munkáikban. Eredményesen nyúltak a megyei és a járási helynévgyűjteményekhez többek között azok a kutatók, akik valamely korai oklevelünk egy-egy helynévi szórványának lokalizációs problémáit igyekeztek megoldani. A Tihanyi alapítólevelben szereplő *caztelic* (*Kesztölc*) egykori helyét például az élőnyelvi helynévanyagra támaszkodva határozta meg egymástól függetlenül ugyanarra az eredményre jutva Hoffmann István (2006, 2010: 126–139) és Szentgyörgyi Rudolf (2007), illetve a *lupa* azonosításakor is részben ez a módszer vezette sikerre Szentgyörgyi Rudolfot (2012). Általánosítva e munkák (és persze mások) tapasztalatait arra hívhatjuk fel a figyelmet, hogy a középkorban létező, ám később elpusztult helyek, főképpen települések

³ Ezeket a vizsgálatokat az utóbbi időben ráadásul az is segítheti, hogy Bába Barbara és Nemes Magdolna munkájának eredményeként a kutatás egy fontos kézikönyvre, a *Magyar földrajzi köznevek tára*-ra is bizton támaszkodhat (2014).

lokalizálását nagyban segítik napjaink helynevei és helynévbokrai, amelyek nemegyszer pontosan kijelölik az egykori birtok, település vagy más típusú hely lokális jellemzőit is (lásd még ehhez Pásztor 2010).⁴

Az olyan komplex helynévgyűjtemények, amelyek az élőnyelvi névanyag mellett a helyek, objektumok történeti forrásokban előforduló adatait is közlik, a történeti vizsgálatok lehetőségeinek gazdag tárházát nyújtják. Változásvizsgálatokat például kétféle aspektusból is végezhetünk az ilyen névtárak segítségével: a névrendszer egészének mozgását és az egyes konkrét elemeinek a változását is figyelemmel kísérhetjük. Az utóbbihoz csupán az adott helynév adatsorára, illetve a vele kapcsolatban álló helynevek (vagyis a teljes névbokor) adataira és térbeli sajátosságainak ismeretére van szükségünk, az előbbihez pedig az kell, hogy szinkrón metszetek egymásutánjában tanulmányozzuk a névrendszer (például egy-egy település névrendszerének) elmozdulásait. Ilyen jellegű vizsgálatokat végzett például Pásztor Éva akkor, amikor Hajdúnánás történeti és jelenkori helynévallományára támaszkodva a névbokrosodás jelenségét tanulmányozta (2008), illetve egy-egy helyfajta: előbb a vizek, vízparti helyek, majd a halmok neveiben és ezek rendszerében bekövetkezett változásokat tárta fel (2009, 2012). Ezzel összefüggésben arra is érdemes rámutatnunk, hogy mivel az egyes elnevezések változástörténetét alapjaiban meghatározza a névrendszer egésze, a rendszertani sajátosságok akkor sem hagyhatók figyelmen kívül, ha csupán egy-egy konkrét név alakulása áll a vizsgálataink homlokterében.

4. A helynévgyűjtemények a névhasználati és tágabb értelemben a szocioonomasztikai kutatások számára ugyancsak fontos forrásként szolgálhatnak. Különösen érvényes ez a megállapítás a legújabb névtárakra (köztük az itt példaként idézett hajdúsági kötetre), amelyekből valamelyest a névismeret-névhasználat mértékéről (és esetleges szintjeiről) is tájékozódhatnak a felhasználók. Noha az erre vonatkozóan tett megfigyelések és az adatközlőktől származó információk értelemszerűen csupán kiindulópontjai lehetnek az ilyen jellegű vizsgálatoknak, ez az ismeretanyag az adott helynévgyűjtemények hitelességét, illetve az elnevezéseknek az élő névhasználattal való szoros összefonódását feltétlenül jelzi.

A modern névtárakban foglalt helynevekre és a hozzájuk kapcsolódó információkra a a szocioonomasztika olyan fogalmak meghatározásában és definiálásában is támaszkodhat, mint a névközösség, illetve esetleg a mentális térkép. Ezekhez a kutatásokhoz persze ismételten az szükséges, hogy az itt szereplő, az adott település teljes helynévkincsét reprezentáló névallományt további — elsősorban névszociológiai — vizsgálatoknak vessék alá a

⁴ A példaképpen említett két járás mintegy 60.000 hektár területén például 27 elpusztult középkori településről tudunk részben a történeti források, részben a mai, élőnyelvi helynévanyag jó-voltából.

szakemberek, amelyek révén aztán egy-egy névhasználó vagy névhasználói csoport névismerete éppúgy feltérképezhető, mint a nevek (és az általuk jelölt helyek) hierarchikus viszonyrendszere. E vizsgálati lehetőségekre az utóbbi években Györffy Erzsébet írásai (2013, 2015) mutattak elméleti és módszertani tekintetben is példát.

Az is izgalmas kutatási területnek ígérkezik, amely a „névrendszerek a névrendszerekben” kérdését járja körül. Az olyan, névtani szempontból is speciális helyzetekre gondolhatunk itt elsősorban, amikor valamely települést (a névrendszerével együtt) „bekebelez” egy másik település: erre szolgáltató jó példát Hajdúböszörmény és a közigazgatásilag hozzá tartozó, de bizonyos mértékig önálló településmaggal és határral (valamint tegyük hozzá: identitástudattal) rendelkező Pród és Bodaszőlő, valamint különösképpen Hajdúvid esete. Ugyancsak sajátos névrendszertani következményei vannak — főképpen a közterületi elnevezések körében — Hajdúhadház és Téglás néhány évtizeddel ezelőtt történt és mindössze néhány évig fennálló közigazgatási egyesítésének. Ezek a szituációk pedig a névhasználat és névismeret, illetve a névközösség tanulmányozásához is különleges terepet nyújthatnak. E téren E. Nagy Katalin dolgozatai (2015a, 2015b) mutattak fel érdekes eredményeket.

5. A gazdag történeti és jelenkori névanyagot tartalmazó helynévgyűjtemények széles körű felhasználási lehetőségei — amelyek közül itt csupán néhánynak a vázlatos felidézésére nyílt tér — még inkább kitágulhatnak azáltal, ha a benne foglalt információk a modern kor technikai vívmányait hasznosító online adatbázisok részeként is elérhetővé válnak. A *Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei* kötet anyagával éppen ez a helyzet, minthogy az a *Magyar Digitális Helynévtár* adatbázisába is bekerül (honlapja: www.helynevtar.hu). Ez a lehetőség pedig a kereséseket, a különböző szempontú lekérdezéseket és aztán az eredmények térképes ábrázolását hallatlanul meggyorsítja.

A helynévkincs megőrzése a kulturális, szellemi örökségvédelem egy igen jelentős szeletét képviseli, s minthogy a nevek egy jó része csakis a névhasználók ismeretében (ha úgy tetszik: a mentális lexikonában) él, fennmaradásukra ma már egyre inkább az efféle gyűjtemények adhatnak biztosítékot. E munkák ugyanis a helyi szintű iskolai oktatásban is sokszíniúen felhasználhatók, azok számára is elérhetővé és élővé téve a helynévkincs számos részletét, akik egyébként alig kerülnének vele kapcsolatba.

Irodalom

- Bába Barbara–Nemes Magdolna 2014. *Magyar földrajzi köznevek tára*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Bíró Ferenc 1999. *Körösladány helynevei*. Eger, Líceum Kiadó.

- Bíró Ferenc 2002. *Nyelvi-tipológiai vizsgálatok Körösladány helynévrendszerében*. Az Eszterházy Károly Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 1. Eger.
- Bíró Ferenc–Kalcsó Gyula 2004. *Köröstarcsa helyneveinek tára és rendszere*. Az Eszterházy Károly Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 2. Eger.
- Ditrői Eszter 2010. Névrendszeres modellalapú vizsgálata. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5*: 155–168.
- Ditrői Eszter 2011. Egy lehetséges módszer a helynevek területi különbségeinek igazolására. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6*: 151–163.
- Ditrői Eszter 2012a. Helynevek területi differenciáltsága. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7*: 29–38.
- Ditrői Eszter 2012b. Vas megye jelenkori helynevei morfológiai megközelítésben. *Helynévtörténeti Tanulmányok 8*: 111–121.
- Ditrői Eszter 2013. A migráció hatása a helynévmintákra. Tolna megyei esettanulmány. *Magyar Nyelvjárások 51*: 111–128.
- Györffy Erzsébet 2013. A helynév-szociológia kutatási területei, feladatai. *helynévtörténeti Tanulmányok 9*: 115–125.
- Györffy Erzsébet 2015. A helynévismeretről. *Magyar Nyelvjárások 53*. Megjelenés alatt.
- Hegedűs Attila 2015. A mai helynevek gyűjtése, kutatása. Megjelenés alatt.
- Hoffmann István 2003. *Magyar helynévkutatás (1958–2002)*. Debrecen, A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- Hoffmann István 2006. *Mortis* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. *Magyar Nyelvjárások 44*: 29–67.
- Hoffmann István 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- E. Nagy Katalin 2015a. Helynév-szociológiai vizsgálatok a Hajdúháton. In: Szálkai Tamás–Bartha Ákos–Szendrei Ákos szerk., *Interdiszciplinaritás a régiónkutatásban. Fiatal kutatók nemzetközi konferenciája V*. Szerk. Debrecen. Megjelenés alatt.
- E. Nagy Katalin 2015b. Bakonszeg helyneveinek névszociológiai vizsgálata. *Argumentum 11*. Megjelenés alatt.
- Pásztor Éva 2008. Határrésszé vált települések névbokrosodásának elméleti kérdései. In: Bölcskei Andrea–N. Császi Ildikó szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 217–221.
- Pásztor Éva 2009. Vizek, vízparti helyek neveinek változása a Hajdúnánáshoz tartozó Tedej területén. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4*: 131–142.

- Pásztor Éva 2010. Elpusztult települések lokalizációjának kérdéséről. Kísérlet a középkori Süldő falu azonosítására. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 169–187.
- Pásztor Éva 2012. A halmok neveinek szerkezeti felépítéséről és változási hajlandóságáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8: 101–109.
- Szentgyörgyi Rudolf 2007. A Kesztlőcről Fehérvárra menő hadút. *Névtani Értesítő* 29: 23–47.
- Szentgyörgyi Rudolf 2012. A Tihanyi alapítólevél *lupa* szórványáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8: 7–36.